

Radovan Ivančević

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (vanjski suradnik)

Strukturalna analiza portala Sv. Marka u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 2. 12. 2001.

Sažetak

Strukturalnom analizom autor konstatira da projektnu osnovu kompozicije portala crkve sv. Marka (15. st.) u Zagrebu tvore dva okomito postavljena kvadrata. Daljnjom raščlambom otkriva dinamičko prožimanje konstruktivne i ikonografske komponente portala, te kon-

statira da je arhitektonsko-skulpturalno organsko jedinstvo kompozicije likovno najvrednije svojstvo portala i najviši domet njegovog (nepoznata) projektanta.

Portal župne crkve sv. Marka na zagrebačkom Gornjem gradu, odnosno srednjovjekovnom Gradecu obrađen je u nizu povijesnoumjetničkih priloga i studija.¹ U njima su raspravljana pitanja njegove datacije, ikonografije, stilskih i morfoloških karakteristika, kao i podrijetla kompozicije i oblikovanja, pri čemu je bilo i kontroverznih mišljenja i polemika. Datira ga se u prve godine 15. stoljeća, a stilski se veže uz meki stil kasne gotike i određenije uz radionicu Parlera bilo češkog, bilo austrijskog kruga.

Prebacujući težište s ikonografskog programa i stilsko-morfoloških analiza na kompoziciju i projektnu osnovu portala crkve sv. Marka u Zagrebu, pokušat ćemo mu odrediti mjesto u tipološkom sustavu srednjoeuropske kasnosrednjovjekovne umjetnosti, ali prvenstveno ukazati na likovne osobitosti i svojstva koja ga svrstavaju među likovna djela u kojima individualni karakter prevladava nad tipičnim obilježjima. Dok se do sada istraživalo i dokazivalo što mu je zajedničko s djelima istog razdoblja i podneblja, pokušali bismo u »osobni list« ovoga portala upisati ono što ga razlikuje, ono što je u njemu *jedinstveno i organski sraslo u cjelinu*, što ga na strukturalnoj razini razlikuje od svih ostalih portala i svih onih spomenika u kojima je bila otkrivena poneka srodna oblikovna komponenta ili formalna analogija u pojedinostima.

Recimo najprije općenito za srednjovjekovnu umjetnost da je temeljna razlika kompozicije romaničkih i gotičkih portala, a posebno lunete portala, u odnosu reljefnog prikaza prema zadanom arhitektonskom okviru. Točnije u odnosu *kompozicije* skulpturalnog, odnosno reljefnog ikonografskog programa i formata i oblika *polja* lunete definiranog kon-

struktivnim arhitektonskim okvirom. U analizi tog odnosa moramo uz *obris (konturu)* i *plohu* lunete uzeti u obzir i *skrivenu strukturu* omeđene površine tretirane dinamički kao polje energetskih *silnica* što u njemu latentno djeluju.

U svakom pravokutniku nevidljivo su upisane okomite i vodoravne uporednice što ponavljaju dužinu i visinu okvira i sijeku se pod pravim kutom. Njima treba dodati dijagonale – koje u svom presjecištu određuju središte polja – ali treba priključiti i dijagonale svih upisanih pravokutnika što nastaju daljnjom podjelom polja (I, II, III podjela itd.).

Primarna kategorizacija odnosa arhitektonske i skulpturalne komponente portala – na temelju strukturalne analize, a polazeći od stilskih i kronoloških odrednica – može se definirati tako da se *romanički* portali odlikuju *strukturalnom povezanošću* arhitektonskog okvira i kompozicije reljefnog polja interpoliranog u površine omeđene građevnom konstrukcijom (zakon kadra), a *gotički relativnom smostalnošću* reljefne kompozicije u odnosu na zadani okvir.

U romaničkim se portalima ta povezanost iskazuje na svim razinama i u svim dijelovima. Proporcije vertikalnih građevnih članova bočnih stranica niše portala određuju dimenzije i proporcije umetnutih reljefa i skulptura, koje će uvijek biti sukladne prostoru uokvirenom stepenastom profilacijom zida i polustupovima. Na lukovima portala poklapanje reljefne kompozicije i arhitektonskih strukturalnih silnica kamenne konstrukcije (u načelu klinaste) očitovat će se u *radijalnom* rasporedu likova i simbola, a pokadšto će se podudarati i s granicama pojedinih kamenih segmenata. No, u odnosu kompozicije reljefnog prizora ili likova u luneti ovisnost će

Zagreb, južni portal crkve sv. Marka na Gradecu (foto: N. Gattin)
Zagreb, south portal of St. Mark's Church in Gradec

se iskazivati u slijedu jedne od dviju odrednica okvira polja ili obiju: primjenjuje se ili *horizontalno* nizanje elemenata paralelno s arhitravom ili *koncentričan* raspored upoređan s polukružnim obodnim lukom lunete. Katkad kompozicija zadovoljava i povezuje oba načela upisana u strukturu polja: recimo, kada stopala i koljena apostola, te ploha stola u Posljednoj večeri ponavljaju donju horizontalu polja (određenu arhitravom svijetlog otvora vrata), a raspored glava prati obodni luk lunete. Pokadšto se i oblik stola poput segmenta kružnog vijenca povodi za polukružnim obodom lunete, a napokon mogu to slijediti i likovi apostola – tako da stopala i glave opisuju luk paralelan zakrivljenosti stola. No, tada mora djelovati i treći smjer silnica: *radijalni* raspored tijela koja konvergiraju žarištu polukruga.

Sve se navedene mogućnosti ne javljaju istodobno, niti cjelovito, nego su na pojedinom spomeniku obično evidentne samo pojedine komponente, podijeljene često tipologijom portala sinkrono (teritorijano po »školama« ili regijama) ili dijakrono (kronološki raspoređene u vremenskom slijedu razvoja stila).

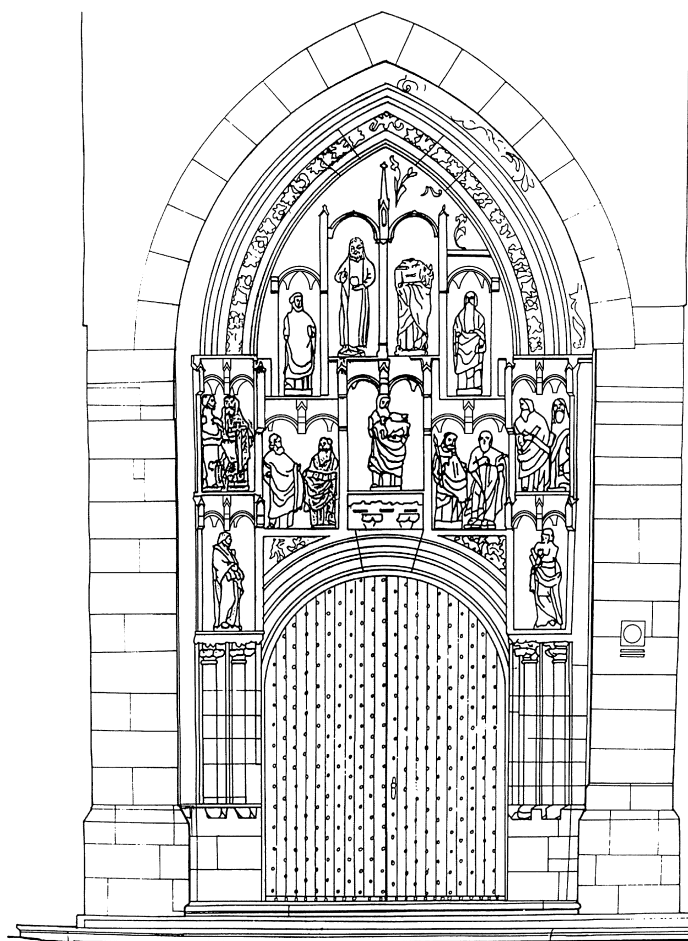
Gotika primjenjuje načelo odvajanja, iskazano u više ili manje naglašenoj neovisnosti ili *samostalnosti* kompozicije reljefnog prikaza u odnosu na okvir lunete, odnosno unutar

zadanog kadra. Najelementarnije se takav odnos ostvaruje upisivanjem *okvira unutar okvira*, raspodjelom polja lunete na manje vodoravne pojaseve ili trake pomoću jedne, dviju, tri ili više horizontala. Tako se oblikuju uska vodoravna polja, poput traka, kojima se još samo bočne, razmjerno kratke stranice povode za krivuljom arhitektonskog okvira šiljato-lučne lunete portala.²

No, gotički kompozicijski sustav reljefa može biti još neovisniji, tako da se unutar polja lunete oblikovanog i omeđenog arhitektonskim komponentama, stvara potpuno slobodan raspored i od okvira nezavisan sustav drugorazrednih, upisanih okvira, koji ni po čemu ne korespondiraju s arhitektonskom konstrukcijom okvira i zadanim poljem lunete. Tako vidimo i na zagrebačkom portalu Sv. Marka na Gradecu da je u šiljatim lukom omeđeno polje lunete umetnuta prividno potpuno neovisna grupa niša sa skulpturama.

Portal Sv. Marka na Gradecu

Kompozicija portala crkve sv. Marka u Zagrebu ekstremna je primjer spomenutog drugoga gotičkog načela – osamosta-

Rekonstrukcija izvornog izgleda niša portala, po uzoru na dvije sačuvane (R. Ivančević, grafička obrada I. Valjato-Vrus)

Reconstruction of the original appearance of niches, according to the preserved ones

ljenja kompozicije reljefnog ili skulpturalnog ikonografskog programa od arhitektonskog okvira. O luneti ovdje možemo govoriti samo uvjetno, jer je ona definirana samo šiljnatolučnim okvirom, ali je njezino polje potpuno negirano kompozicijom samostalnih niša sa skulpturama. No, upravo stoga je potrebno istražiti projektnu osnovu, relaciju okvira i raspodjele unutrašnjeg polja, otkriti potku kompozicije niša u luneti, jer u likovnim umjetnostima, a posebno u arhitekturi, ništa nije posve proizvoljno, niti slučajno. Treba, dakle, istražiti *skrivenu strukturu* sustava koji povezuje naoko slobodno raspoređene niše sa zadanim arhitektonskim okvirom lunete i portala u cjelini.

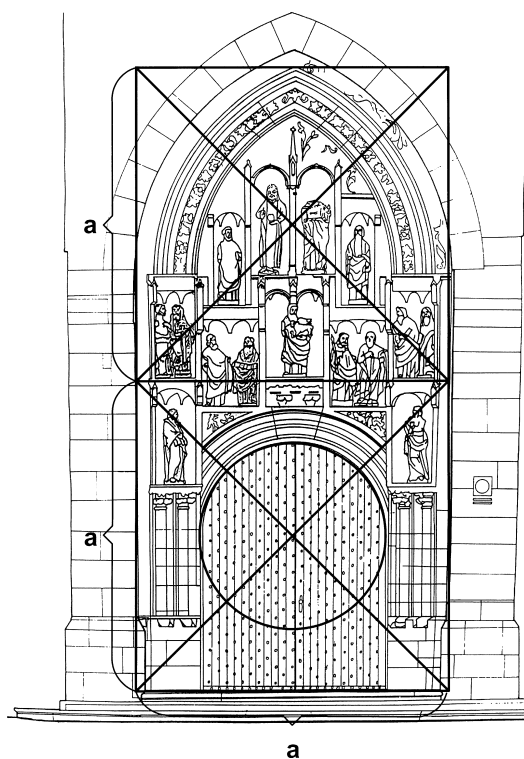
Obris portala upisan je u izduženi verikalni format 1:2, odnosno svi su elementi kompozicije portala upisani u mrežu na temelju dvaju kvadrata postavljenih okomito jedan nad drugim. Ako u donji kvadrat upišemo dijagonale, otkrit ćemo da se u njihovu sjecištu, u središtu kvadrata, nalazi fokus kružnice iz koje je izveden polukružni luk svijetlog otvora vrata i njegov višestruki okvir.

Zatim, ako izdvojimo i uokvirimo *figurativni* dio unutar kompozicije portala, vidjet ćemo da se čitav ikonografski program također upisuje unutar jednog kvadrata, a sjecište njegovih

dijagonala ujedno je žarište i središte ikonografskog sadržaja, jer se nalazi točno na grudima patrona crkve sv. Marka i na glavi lava, njegova simbola.

Iako raspored niša sa skulpturama, postavljenih naizmjennično više ili niže, na prvi pogled djeluje posve proizvoljno, i ovdje ćemo pomnijim promatranjem utvrditi strogi red i jasni geometrijski poredak. Prvo ćemo konstatirati da postoji pet horizontalnih nizova niša, ali da su ti nizovi različitih likovnih vrijednosti – po kompozicijskom i ikonografsko sadržajnom kriteriju – te da su istaknutiji i važniji prvi, treći i pet red.

Polazeći od baze *kvadrata figuracije*, kako ćemo ga radno nazvati (dakle od razine najnižih niša, odnosno ploča kapitela polustupova bočnih stranica svijetlog otvora), kompozicija je podijeljena na tri vodoravne zone, jednake visine, dakle na tri trećine. Te su trećine očigledno dominantne i u formalno kompozicijskom i u ikonološkom pogledu, dok su dvije zone interpolirane među njima, na jednoj trećini njihove visine – sekundarne. Važnost primarnih triju horizontalnih zona sukladna je sa značenjem njihova ikonografskog sadržaja: na vrhu kompozicije, u *gornjoj* zoni su Krist i Bogorodica (unutar jedne dvojne niše), u *srednjoj* zoni je u sredini

Analiza projektne osnove portala s dva kvadrata
(R. Ivančević, grafička obrada I. Valjato-Vrus)
Graphic analysis of project base with two squares

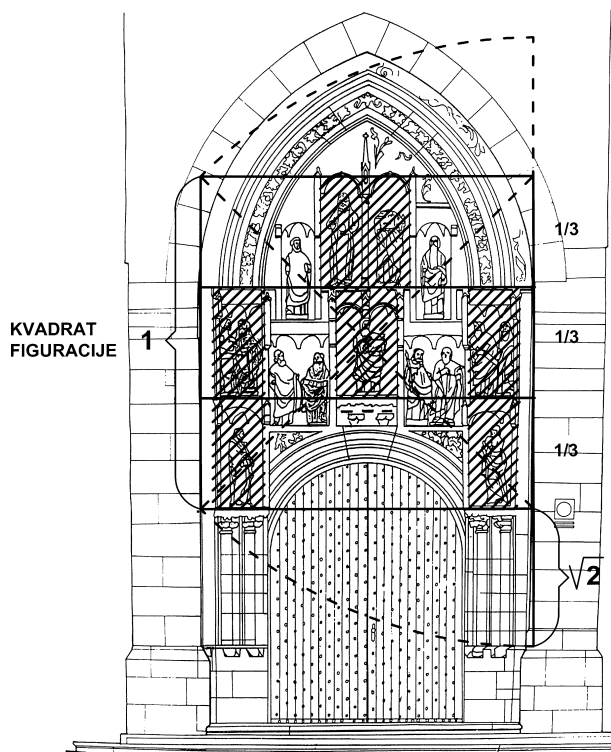
lik sv. Marka u jednoj niši dvostruke širine, a u vanjskim dvostrukim nišama u istoj razini su po dva kipa apostola, dok su u *donjoj* zoni dva apostola najbliža gledatelju (svaki u jednoj dvostrukoj niši). Odnos ovih kardinalnih niša (time da su u najdonjem registru dvije postrance, u srednjem su tri ravnomjerno raspoređene, a jedna dvostruka je u sredini najviše zone) dominantan je u kompoziciji, dok su interpolirane niše u dvije međuzone, »drugoga reda«. One se nižu u pomaku od približno jedne trećine visine niša primarnih redova. U drugoj zoni odozgo su prvaci apostola sv. Petar i Pavao, svaki u jednostrukoj niši, a u međuzoni između razine sv. Marka i najdonje zone, dvije su dvostruke niše s po dva apostola.

No, najvažniji rezultat analize je otkriće *dinamičke povezanosti i organskog jedinstva arhitektonske i skulpturalne komponente* u kompoziciji, odnosno projektu portala Sv. Marka. Iako smo uočili izrazitu neovisnost kompozicije niša sa skulpturama od šiljatolučnog okvira, oni ipak nisu dvije posve odvojene strukture, nego se uzajamno prožimaju na likovno visoko vrijedan način. U podjeli projektnog pravokutnika na dva kvadrata jasno su razlučene na primarnoj razini dvije temeljne funkcije portala: donja polovica *vrata*, od gornje polovice *lunete*. Donja polovica je zona arhitekture, konstrukcije, tektonski gledano to je aktivni član – nosač, a gornja polovica je zona skulpture, ikonografije, a ujedno pasivni član – teret. Međutim, najveća vrijednost kompozicije portala crkve sv. Marka je u tome što ta dva sustava nisu sasvim odvojena, kompozicija se ne »raspada« na dva dijela, nego je među njima majstorski provedeno likovno povezivanje i

prožimanje. Upravo to svojstvo osigurava zagrebačkom portalu *organičku cjelovitost* što je imanentna svakom likovnom djelu shvatimo li ga kao individualno biće.

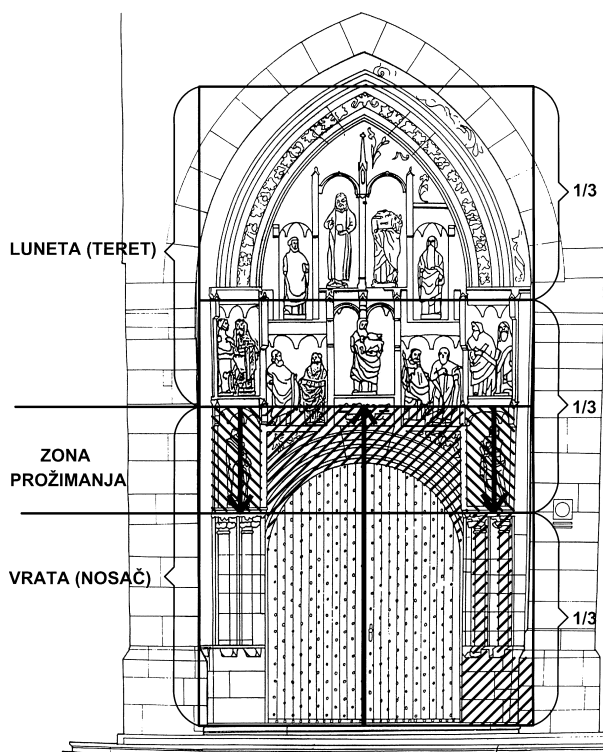
Naime, ako na temeljni projektni kvadrat arhitekture (»vrata« = donji), superponiramo kvadrat skulpture, odnosno grupu niša sa skulpturama, vidjet ćemo da se oni *preklapaju* u dijelu koji odgovara razini oblog luka svijetlog otvora vrata i donjoj razini skulptura (najdonje dvije niše). To će se preplitanje iskazati i ako superponiramo dvopodjelu i tropodjelu projektnog pravokutnika portala. Tropodjela ove kompozicije je, naime, također jedna od strukturalnih podloga opravdana oblikovnim i formalnim razlozima, kao i sadržajnim. Donja trećina visine obuhvaća u takvoj podjeli točno tektonski dio portala u najužem smislu riječi (do razine ploče nad kapitelima bočnih polustupova, dakle podnožja i nosača), srednji pojas obuhvaća pravokutni dio figuralne kompozicije s nišama, a gornja trećina sadrži šiljati završni dio figuracije i arhitekture, jasno odvojen još i naglašenim, višestruko profiliranim okvirom s istaknutom, reljefno modeliranim lisnatom viticom.

Izdvojimo li zonu u kojoj srednji pojas tropodjele zadire u donji kvadrat dvopodjele, konstatirat ćemo da se ovdje *prepliću i zadiru jedan u drugi dva sustava: arhitektonski i skulpturalni, aktivni nosač i pasivni teret*. Po logici tektonike iz donje zone u gornju penetrira u sredini polukružni luk s istaknutom konzolom na vrhu, koja kao povezujući međučlan podupire središnji lik figuracije, skulpturu sv. Marka. Naprotiv, iz gornje se skulpturalne zone dio kompozicije »spušta« postrance u donju, s dvije najniže bočne niše i dijelom

Analiza kompozicije ikonografskog programa, odnosno skulpturalnog dijela portala. Dijagonale »kvadrata figuracije« sijeku se na lavu što ga na grudima drži titular crkve, evanđelist Marko (R. Ivančević, grafička obrada I. Valjato-Vrus)

Graphic analysis of iconographic (sculptural) composition. The diagonals intersect on St. Mark's lion

Analiza prožimanja i spajanja tektonskog kvadrata (vrata) i ikonografskog kvadrata (lunete) portala (R. Ivančević, grafička obrada I. Valjato-Vrus)

Graphic analysis of tectonic (door) and iconographic (lunette) squares permeation

dvostrukih niša do njih, prateći stepenasto polukružni obris vrata. Ovo *dinamičko prožimanje* arhitekture i skulpture, konstruktivne i ikonografske komponente, po mom sudu je najviša kvaliteta portala Sv. Marka kao organski cjelovitog likovnog djela komponente i najznačajniji donet njegova projektanta. U tom kontekstu valorizacija likovne kvalitete skulptura općenito, ili svake pojedine od njih, sekundarne je važnosti.

Zaključimo, dakle, da je *arhitektonsko-skulpturalno organsko jedinstvo* kompozicije likovno najvrednije svojstvo zagrebačkog portala.

Naravno, za uvid u izvorno stanje ovog dijela portala treba zamisliti cjeloviti lik Bogodice (kojoj nedostaje glava), a trebalo bi restaurirati i sve dvojne niše kojima su bili otučeni udvojeni lukovi, »viseće« arkade (cjelovito je sačuvana samo ona iza sv. Marka).

Ne ulazeći ovom prilikom u analizu ranijih interpretacija, spomenimo samo da u dosadašnjim istraživanjima portala – od prve značajnije studije A. Horvat iz 1960. – nije bila posvećena odgovarajuća pozornost analizi strukture, sustava i kompozicije cjeline, nego se skulpturalna komponenta razmatrala uglavnom odvojeno od arhitekture portala. Uz to se interpretacija – umjesto na analizi strukturalnog jedinstva djela – odvijala uglavnom na razini komparacije skulpturalnog oblikovanja pojedinih dijelova, istražujući ponajviše

probleme morfologije umetnutnih skulptura. Treba istaći, da iako se mogu naći neke izvanjske sličnosti zagrebačkih skulptura s onima praškoga kruga, čime se bavila većina istraživača (poprsje Bogorodice poput »hljeba«, paralelni nabori tkanine itd.), u svim dosad navedenim komparativnim primjerima, kojima se pokušavala dokazati veza, poput portala Tynske crkve ili zabata na kuli mosta nad Vltavom u Pragu, ne mogu se primijetiti srodnosti s *metodom projektiranja* i komponiranja cjeline portala Sv. Marka na Gradecu u Zagrebu.

Svako arhitektonsko i likovno djelo, prije no što će se ostvariti ili otjeloviti (u materiji) i postati dijelom stvarnosti, bilo je nečijom duhovnom zamisli, a ta se zamisao primarno ostvarila u nacrtu, u projektu. Jasno je da ni portal crkve sv. Marka na Gradecu nije samostalno i proizvoljno djelo kipara i klesara, nego je izvorno bio projekt arhitekta, što su ga klesari i kipari s više ili manje talenta i znanja ostvarili u kamenu.

Metodski razlog i smisao ovog priloga je ukazivanje na potrebu da se u istraživanju, a posebno u tipološkoj klasifikaciji srednjovjekovnih portala, kao i utvrđivanju eventualnih veza, te, napokon u njihovoj valorizaciji, prvenstveno istraži proporcijski sustav i pokuša otkriti osnova i metoda projektiranja svakog pojedinog ostvarenja, uvažavajući činjenicu da je portal genetski i prije svega bio arhitektonski projekt, a tek potom postao graditeljskim, kiparskim i klesarskim dje-

lom. Normalno je, također, pretpostaviti da projekt portala radi *protomagistar* gradnje crkve, dok izvedba portala može biti povjerena i nekoj drugoj radionici ili pojedinome majstoru kiparu.

Istraživanje skrivene strukture, odnosno deduciranje prvobitne zamisli projektanta ili likovnog umjetnika iz gotova djela, nesumnjivo je jedan od najvećih teorijskih i metodskih izazova i jedna od najzbudljivijih duhovnih avantura povjesničara umjetnosti. Ovim sam prilogom želio podsjetiti da nas formalne, površne i parcijalne morfološke analize kompleksnih arhitektonsko-skulpturalnih djela, kao što su romanički i gotički portali, mogu dovesti do niza vrijednih zaključaka o tome kako su njihovi stvaraoci u prošlosti radili i ručnim radom oblikovali, no strukturalna analiza projekta uvodi nas u mnogo značajnije područje ljudskog stvaralaštva: ona nam otkriva što i kako su projektanti i graditelji *mislili*.

Epilog

Smatrao sam da treba posvetiti posebnu pozornost ovom problemu, jer u povijesti istraživanja hrvatske spomeničke bašti-

ne postoji niz primjera kako se kompleksnim likovnim djelima, arhitektonsko-skulpturalnim cjelinama u kojim je katkad temeljna karakteristika i najviša kvaliteta upravo u *organičkoj povezanosti* dviju komponenata, arhitektonske i skulpturalne, izdvajanjem samo jedne od njih – redovito samo kiparske – dolazilo do parcijalnih, pa i krivih zaključaka i sudova o spomenicima. Takve nepravdne i neadekvatne prosudbe pojedinih povjesničara umjetnosti pogodile su i neke najkreativnije autore i neke najvrednije spomenike rane renesanse u Hrvatskoj: Jurja Dalmatinca i šibensku katedralu (projekt 1441) i Nikolu Firentinca i trogirsku kapelu (projekt 1468). Trogirska kapela je očigledan i nepobitan dokaz da izvedbu ne možemo izjednačiti s projektom, jer iako je projekt nesumnjivo Firentinčev, po slovu ugovora polovica reljefa i skulptura su u biti Alešijeva djela, a zbilja i jesu. No, uz to su još umetnuta i dva kipa Ivana Duknovića i još četiri skulpture Alessandra Vittorije. Da ni ne spominjemo kasniju sudbinu spomenika s destruktivnim intervencijama, poput probijanja prozora na mjestu niša i agresivnog umetanja hiperdimenzioniranih skulptura u doba baroka. Stoga se istinska interpretacija i odgovarajuća povijesnoumjetnička valorizacija trogirske kapele može temeljiti samo na izvornom projektu, a ne na izvedbi.³

Bilješke

1
Ozbiljno znanstveno istraživanje portala počinje studijom **A. Horvat**, *Odras praškog Parlerovog kruga na portalu sv. Marka u Zagrebu*, »Peristil«, 3/1960, u kojoj su navedeni izvori i starija literatura. Autorica je ponovno obradila ovu temu: *Portal crkve sv. Marka u Zagrebu*, 1978. Vidi polemike komentare i nove priloge povijesnim odrednicama portala: **F. Buntak**, *Da li su praški Parleri klesali srednjovjekovni portal sv. Marka u Zagrebu?*, u: *Iz starog i novog Zagreba* III/1963; **N. Klaić**, *Johannes lapicida parlerius ecclesiae s. Marci*, »Peristil« 22/1979.

2
Kad je riječ o razvoju srednjovjekovne europske sakralne arhitekture općenito, treba spomenuti da se krajnosti dodiruju, pa će i u oblikovanju portala slobodno (slikarski) komponirani reljefni prizori u plitkom reljefu na lunetama kasne gotike 15. pa i 16. stoljeća, ponovno biti srodni romanici (ali i renesansi), iako ne u organizaciji polja, nego u priznavanju i afirmaciji okvira, koji sada postaje okvirom slobodno i cjelovito komponirane reljefa-slike. Naime, postoji trajna dihotomija u definiciji reljefa. Uvijek iznova moramo postaviti pitanje za svako individualno djelo izvedeno u reljefu: je li po metodi oblikovanja riječ o skulpturi prislonjenoj uz plohu ili o volumski ispućenoj slici? Kasnogički i renesansni reljefi luneta portala pripadaju ovoj drugoj kategoriji: slikama prenešenim u reljef, oblikovanim skulpturalnim medijem.

3
Teze o portalu Sv. Marka u ovom prilogu prvi su put bile izložene u referatu na znanstvenom skupu »Gotički portali s posebnim osvrtom na zapadni portal crkve sv. Duha u Landshutu i južni portal crkve sv. Marka u Zagrebu«, održanom u Zagrebu 1998. godine. Tom prigodom autor je bio proveo i komparativnu analizu sa zapadnim portalom crkve sv. Duha u Landshutu, ukazujući na njegovu posve drukčiju strukturu (jer je sve izvedeno iz trokutne osnove), što je također trebalo pridonijeti spoznaji o osebnosti zagrebačkog portala. U nadi da će se radovi skupa možda ipak jednom objaviti, autor je taj dio izostavio.

Summary

Radovan Ivančević

A Structural Analysis of the Zagreb St. Mark's Church Portal

Based on a structural analysis, the author states that the project base for the portal composition on St. Mark's Church in the mediaeval quarter of Gradec in Zagreb consists of two vertically placed squares (the door and lunette squares). Special attention is paid to the »sculpture square« (i.e. the iconographic content), and a tripartite portal composition is also noted. Focusing on the zone in which the middle part of the tripartite composition interferes with the lower of the two squares, the author establishes an intertwining and interference of two systems: the architectural and the sculptural, the active construction and the passive weight. There is a semi-circular arch with a console on top penetrating from the lower into the upper zone, supporting the central figure of the iconographic content, the sculpture of St. Mark. A part of the composition »descends« sideways from the upper sculptural zone into the lower tectonic zone, with two lateral niches and part of the double niches, step-like following the semicircular shape of the door.

The dynamic permeation of architecture and sculpture, of the constructive and the iconographic components, is, according to the author, the greatest quality of St. Mark's Church portal as an organically coherent work of art. The basic result of the analysis, therefore, is the conclusion that the architectural-sculptural organic coherence of the composition is the most valuable feature of the Zagreb portal and the greatest achievement of its (unknown) 15th-century-designer, who belonged to the circle of the Parler workshop in Prague and Vienna.